

**КИЄВОРУСЬКЕ КОРИННЯ
АВТОХТОННОГО НАСЕЛЕННЯ ОВРУЧЧИНИ
(За результатами роботи Овруцької експедиції 2016 р.)**

Леонід ЗАЛІЗНЯК

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті досліджується питання безперервності етнокультурного розвитку корінного населення Овруччини з X–XIII ст. Генетичний зв'язок автохтонів Овруцького кряжу з руським населенням регіону княжих часів є переконливим аргументом на користь ранньосередньовічної версії походження українського народу.

Ключові слова: етнологія, археологія, Овруцький кряж, Київська Русь, походження українського народу, тяглість етнокультурного розвитку.

**КИЄВОРУССКИЕ КОРНИ
АВТОХТОННОГО НАСЕЛЕНИЯ ОВРУЧЧИНЫ
(По результатам работы Овручской экспедиции 2016 г.)**

Леонид ЗАЛИЗНЯК

доктор исторических наук, профессор,
старший научный сотрудник отдела исторических исследований НИИУ

Аннотация. В статье исследуется вопрос непрерывности этнокультурного развития коренного населения Овруччины с X–XIII ст. Генетическая связь автохтонов Овручского кряжа с русским населением региона княжеских времен является убедительным аргументом в пользу раннесредневековой версии происхождения украинского народа.

Ключевые слова: этнология, археология, Овручский кряж, Киевская Русь, происхождение украинского народа, непрерывность этнокультурного развития.

**KIEVAN RUS' ROOTS OF AUTOCHTONOUS POPULATION
OF OVRUCH REGION
(AS A RESULT OF WORK OF OVRUCH EXPEDITION IN 2016)**

Leonid ZALIZNIAK

Doctor of Historical Sciences, professor,
senior research fellow of the Department of Historical Studies of RIUS

Annotation. The article investigates the question of continuity of ethnocultural development of native population of Ovruch region since the 10th–13th centuries. Genetic connection of autochtons of the Ovruch ridge with the Rus population of the region of princely times is a convincing argument in favour of the early medieval version of origin of Ukrainians.

Key words: ethnology, archaeology, Ovruch ridge, Kievan Rus, genesis of Ukrainians, continuity of ethnocultural development.

Головним результатом Овруцької етнологічно-археологічної експедиції Інституту українознавства МОН та Інституту археології НАНУ 2016 р. стали переконливі свідчення на користь неперервного етногенетичного розвитку місцевого населення Овруцького князю протягом останнього тисячоліття.

Це дослідження реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Україна й українство в етнокультурних процесах світу», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в НДІУ відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Овруцький князю являє собою плато площею 60х20 км, що піднімається над низинами та болотами Житомирського Полісся на 120–150 м. Своєрідну природу, мальовничі ландшафти, унікальну геологію князю описав на початку XIX ст. відомий український геолог П. Тутковський [15, 16], який порівнював князю із «Загубленим світом» Конана Дойля. Регіон має багату історію, свідками якої є не лише писемні джерела (люстрації XIV–XVIII ст.), але й численні археологічні пам'ятки середньовічного часу – городища, селища, майстерні, курганні могильники.

Від давнього адміністративного центру князю м. Овруч на схід до західної «столиці» регіону селища Словечно ведуть дві дороги: північна – уздовж північного краю князю і південна – уздовж річки Норинь, що обмежує князю з півдня. На цих дорогах розташовано більшість сіл регіону, що, судячи з археології, виникли ще у другій половині X–XI ст. і фактично безперервно розвивалися до нашого часу. Назви багатьох із них не мінялися принаймні з XV ст.,

судячи з писемних джерел – люстрацій XV–XVIII ст.

Києворуський Вручій.

Історична довідка

Історичним та адміністративним центром регіону з другої половини X ст. до сьогодні є м. Овруч – Вручій киеворуських літописів. До нього перейшли функції головного центру Древланської землі у другій половині X ст., після спалення княгинею Ольгою Іскоростеня у 945 р. і підкорення Києву племені древлан. Овруцька волость стала осередком підвладного князю Києву служилого люду, функцією якого був військовий контроль над підкореними древланцями.

Уперше Вручій згадується в літописі під 977 р. у зв'язку з битвою між синями Святослава Олегом, що на той час сидів у Вручю, та його братом Ярополком. Радзивіловський літопис сповіщає, що, потерпівши поразку від Ярополка, «...Олеге же зі своїми воїнами побіг у місто, зване Вручій, а через річку до міських воріт був перекинутий міст, і люди, тіснившись на ньому, зіштовхували один одного униз. І зіштовхнули Олега з мосту у річку. Багато людей падали туди, при чому коні давили людей. Ярополк, увійшовши до міста Олегова, захопив владу і послав шукати свого брата, і шукали його та не знайшли. І сказав один древланин: «Бачив я, як учора зіштовхнули його з мосту». І послав Ярополк знайти брата, і витягували трупи з рову з ранку і до півдня, і знайшли Олега під трупами; винесли його і поклали на килим. І прийшов Ярополк, плакав... І поховали Олега у полі біля міста Овруча, і є могила його у Овруча до цього часу», – писав Нестор Літописець.

Головною святинєю киеворуського Вруччя є кам'яний храм Святого Василя, збудований у 1168 р. Рюриком Ростиславичем (християнське ім'я Василій). А у 1170 р. була заснована Овруцька волость. З XII по XVIII ст. Овруцькому замку була підпорядкована велика округа поза межами кряжу з містами Олевськ, Лугини, Коростень, Народичі, Малин. У другій половині XIX ст. стіни храму Святого Василя зруйнувалися, але у 1907–1911 рр. храм був поновлений під керівництвом відомого архітектора О. Щусева.

Стіни головної християнської святині Овруцької волості – храму Святого Василя – виведені в характерній для киеворуського зодчества техніці змішаної кладки. Ряди плінфи (киеворуської цегли) перемежуються блоками необтесаних валунів. Ця архітектурна традиція зародилася ще в Стародавньому Римі, а на Русь принесена візантійськими майстрами.

Існує місцева легенда, що камені в стінах Святого Василя – це наслідок нападу на храм язичників. Нібито, коли щойно збудували християнську святиню, з поліських хащів вийшли язичники і почали жбурляти каміння в храм. Бог не дав впасти стінам святині, однак кинуте нападами каміння з того часу стирчить серед плінфи (Рис. 1).

В XI–XIII ст. на Овруччині налагодили масове виробництво прясел з пірофіліту – цінного мінералу рожевого кольору (Рис. 2). Пірофілітові прясла були надзвичайно популярні у Східній та Центральній Європі. З Овруча вони поширювалися на північ до Скандинавії, на схід до Уралу, на південь до Криму та Болгарії, на захід в басейни Вісли та Одери. Існує гіпотеза, що овруцькі



Рис. 1. Стіни храму Святого Василя XII ст. в м. Овруч

пірофілітові прясла виконували на Русі роль розмінної монети. Лише руйнація торговельної мережі монголами в середині XIII ст. поклала край грандіозному пірофілітовому промислу мешканців Овруччини часів Київської Русі.

Овруцька околична шляхта

У 1838 р. Російська імперія відкрила для себе існування на Овруччині незвичайної верстви населення, яка не вписувалася в жорсткі рамки структури імперської держави. Очільник Волинської губернії О. Маслов після інспекційної поїздки по ввірених територіях у рапорті до царя Миколи I доповідав про бідну, але надзвичайно численну шляхту Східної Волині, яка живе цілими селами, що зветься околицями, і попри бідність вважає себе дворянством. «Сумно дивитися на цих людей, які не



*Рис. 2. Рештки виробництва пірофілітових
пряслиць з селища-майстерні XI–XIII ст.
поблизу с. Нагоряни*

відрізняються від селян ні ментальністю, ні способом життя, не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись дворянськими привілеями», – писав губернатор. Ці люди говорять по-малоросійськи, однак вони, не зважаючи на бідність, живуть гідно і чисто. В одному з сіл нарахували понад тисячу душ з однаковим прізвиськом, і всі вони вважають себе дворянами. На рапорт губернатора Микола I наклав резолюцію – «Строго изучить!» [3, с. 171, 172].

Вивчення околичної шляхти Східної Волині розпочав під час українського відродження в другій половині XIX ст. В. Антонович [1], який започаткував історіографічну традицію вбачати в околичній шляхті нащадків боярсько-дружинної верстви Київської Русі, своєрідного українського аналога західноєвропейського лицарства. Пізніше до проблематики овруцької шляхти зверталися інші дослідники [3, 4, 11, 13, 14, 17, 19].

Осередком овруцької околичної шляхти була Зауська волость, адміністративним центром якої, починаючи з 1170 р. до XIX ст., як зазначалося, – Овруцький замок. Заушшя – землі, що за р. Уша (сучасна р. Уж), звідки друга назва зазначеної соціальної верстви – зауська шляхта. Овруцькому замку в межах Зауської волості були підпорядковані середньовічні центри Житомирщини: Искоростень, Олевськ, Лугини, Малин, Народичі.

Археологічні джерела свідчать, що зафіксовані люстраціями XV–XVII ст. шляхетські села виникли ще у киеворуський час у X–XIII ст. – Мелені, Білка, Дідковичі, Недашки, Сингаї, Бехи, Михай-

лівка, Васьковичі [13]. Київський князь Володимир Ольгердович (1363–1394) виділив нові землі зауській шляхті під «ординську службу». Шляхтичі повинні були супроводжувати гінців та послив через степ в Орду, а також ставити намети для київського воеводи під час військових походів [19, с. 223–224]. Наприкінці XIV–XV ст. по річках Уж, Ірша, Уборть засновуються багато нових родових гнізд околичної шляхти. В документах XIV–XVIII ст. згадуються близько 50 родів околичної шляхти, які проживали в родових селах відповідної назви: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Васьковські, Верповські, Виговські, Гаєвські, Дідковські, Закусили, Кобилинські, Кончаковські, Костюшковські, Круковські, Левківські, Меленевські, Можарівські, Немержицькі, Недашківські, Пашинські, Пашковські, Сингаївські, Скураївські, Ходаківські, Чоповські, Шваби, Яблонські та ін.

У XVI ст. в процесі становлення правових основ Литовської держави, зафіксованих Першим (1529) та Другим (1566) Литовськими статутами, оформився і правовий статус зауських бояр як шляхтичів [6, с. 99]. Гійом де Боплан пише про бідну шляхту, якій король надав маєтки. «Нащадки бояр успадковують їх за умов виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави» [5, с.103].

Околична шляхта вела багатівікову боротьбу за православ'я, проти окатоличення та полонізації. Особливо вона посилилася під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, найближчим соратником якого був Іван Виговський, що згодом став гетьманом України. Крім роду Виговських, активну участь у війні брали роди Скуратівських, Яблонських, Боглевських, Богучевичів, Пашинських, які покозачилися [13].

Цілеспрямований наступ на околичну шляхту у XVII–XVIII ст. вели за підтримкою короля польські магнати. Численні документи свідчать про тривалі судові тяжби дрібної шляхти з земельними магнатами, яка відстоювала свої давні права і вольності. З іншого боку, частина дрібної шляхти прийняла католицизм і брала участь у польських повстаннях кінця XVIII – XIX ст.

В плани Російської імперії не входило надання дворянських привілеїв дуже численній дрібній шляхті Правобережної України. Адже дворянство звільняло родину від податків і рекрутування до армії. До того ж частина шляхтичів через участь у польських повстаннях демонструвала свою нелояльність до Російської імперії. Після повстання

1830 р. Микола I створив спеціальні повітові комісії для переведення зубожілих шляхтичів у стан громадян, що сплачують податки і рекрутуються до армії. З 1831 р. по 1845 р. скасовані дворянські привілеї близько 350 тис. шляхтичів Правобережної України, статус яких понизили до податкового стану. Право на потомственне дворянство отримали лише найбагатші представники околичної шляхти. Наприклад, на 1913 р. у Вигові проживало 4,5 тисячі людей з прізвищем Виговські. Однак лише 14 з них мали володіння понад 50 десятин, що давало право на потомственне дворянство. Позбавлені дворянських привілеїв шляхтичі втрачали соціальні перспективи – ставали платниками податків, рекрутувалися до армії, лишалися права на вищу і навіть середню освіту [3, 10, 13, 18].

Після більшовицької революції 1917 р. бути дворянином-шляхтичем стало взагалі небезпечно. Але пам'ять про шляхетське походження збереглася в родових гніздах околичної шляхти на Овруччині до наших часів. Літня жінка на прізвище Можаровська з с. Можари розповідала, що якби в молодості (в 60-ті роки минулого століття) вона спробувала б одружитися з хлопцем з нешляхетським прізвищем, її батьки вигнали б з дому. Нащадки околичної овруцької шляхти і в наш час продовжують ховати померлих на окремих шляхетських кладовищах. Наприклад, між заснованими ще в киеворуський час селами Можари та Левковичі функціонують три кладовища, одне з яких називають шляхетським (Рис. 3). На ньому ховають майже виключно Можарівських, Левківських та Немержинських, про що свідчать відповідні написи на могилах.



Рис. 3. Шляхетське кладовище між родовими селами околичної шляхти Левковичами та Можарами

Татарська альтернатива києворуським витокам родоводу околичної шляхти

Переважна більшість дослідників приєдналися до поглядів В. Антоновича на околичну шляхту Овруцької волості як нащадків дружинно-боярської верстви київських князів, що пережила монголо-татарську навалу і продовжувала нести васальну службу київському князю у литовський період. Альтернативну точку зору сформулювала Н. Яковенко, яка вважає, що витoki околичної шляхти Овруччини та Заушши «криються не в спільному давньоруському корені», а в походженні «з п'яти родових стовбурів, започаткованих особою-родоначальником з тюркським іменем... Враховуючи, що найраніший відлік осілості тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича, гіпотетично можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин», які повинні були перепроводжати послів та гінців з півночі через степ до Орди [19, с. 224].

Однак сама ж дослідниця наводить свідчення хронік, які заперечують її ж припущення, що «найраніший відлік осілості тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича» (1363–1394). Зокрема, бояри Чоповські і Білоцькі згадують привілеї, надані їм «гідної пам'яті княжатами руськими». А родова легенда Бехів виводила їх рід від воєводи Беха, який разом із княгинею Ольгою здобував Іскоростень, помщаючись за смерть Ігоря [2, с. 10].

Н. Яковенко вважає, що ці родові перекази околичної шляхти Овруцької волості, «безумовно, слід віднести до області фантазій». Припустимо, що це так. Але чому серед різноманітних родових легенд шляхти відсутні «фантазії» про походження з роду тюркського воєначальника, васала Володимира Ольгердовича? Останній правив на 500 років пізніше за Ольгу, тому пам'ять про тюркське коріння зауської шляхти повинна була б зберегтися краще, ніж про взяття Іскоростеня. Звичайно, за умов, що це тюркське коріння справді існувало.

Якщо зауська шляхта – прямий нащадок «кількох татарських родин», то чому переважна більшість родових прізвищ околичної шляхти не тюркського походження? Чи, отримавши наприкінці XIV ст. землі під Іскоростенем, татарські родини-засновники околичної шляхти Заушшя зразу ж забули своє тюркське походження і мову? Така ситуація не відповідає історичній практиці. Наприклад, російське дворянство, яке, до речі, зароджувалося в часи Володимира Ольгердовича, прекрасно зберегло свої тюркські прізвища до нашого часу – Шереметьєви, Басманови, Юсупови, Салтикові, Кутузови, Чаадаєви тощо.

В українській історії маємо приклад надання київськими князями XI–XIII ст. тюркським родам торків, печенігів, ковуїв, турпеїв, берендеїв земель по Рось, р. Трубіж, Ірпінь з умовою несення ними військової служби на кордоні зі Степом. Згадані роди та їхні очільники, навіть попри прийняття багатьма з них християнства, століттями зберігали свої родові прізвища тюркського походження – Сохмат, Козарин, Кундудвій, Кулмей, Кокей, Чюрнай тощо. Літописні чорні клобуки або «наші погані» XI–XIII ст. полишили в Пороссі і відповідну тюркську топонімію, яка місцями збереглася до нашого часу – міста Чюрняїв, Торчеськ, села Велике та Мале Половецьке.

Попри «гіпотетичне припущення» Н. Яковенко про походження околичної шляхти Заушшя від «кількох татарських родин», що мали «спільного родоначальника з тюркським іменем», та «щільне розселення тут тюркського елементу» [19, с. 224], ні родові прізвища околичної шляхти, ні топонімія Заушшя не несуть слідів виразних тюркських

впливів. А на це слід було б очікувати при «щільному розселенні тюркського елементу» в Заушші наприкінці XIV ст. Про відсутність тюркської топонімії на Заушші, зокрема в басейні Ужа, пише М. Бех [2].

Схоже, роль тюркських родоначальників у родословній околичної шляхти явно перебільшена. До того ж тривалими археологічними дослідженнями родових поселень околичної шляхти Овруччини та Заушшя встановлено, що засновані вони не в кінці XIV ст., як слід було б очікувати за припущенням Н. Яковенко, а значно раніше – наприкінці X–XI ст., що відповідає родословній околичної шляхти В. Антоновича. Новітні дані археології переконливо свідчать про значно глибше за часи Володимира Ольгердовича киеворуське коріння служилого шляхетського стану Овруччини та Заушшя [14, с. 486].

Тяглість етнокультурного розвитку як критерій визначення віку етносу

Поширеним, але в багатьох випадках хибним, способом визначення часу народження того чи іншого народу є факт появи в письмових джерелах відповідного етноніма. Однак багато етносів фігурують в історичних джерелах під кількома іменами. Наприклад, відомі під грецькою назвою *скіфи* мали ще й самоназву – *сколоти*. А ті ж греки мають кілька різночасових етнонімів – елліни, ромеї, греки та ін. То поява якого з них фіксує народження грецького народу?

Відомі численні факти зміни етносом етноніма в процесі свого історичного буття. Середньовіччя не знало румунів, поляків, росіян, українців. У середньовічних хроніках вони фігурують під іншими іменами – волохи, ляхи,

московити, руські або русини. Волохи стали румунами, тобто римлянами (в перекладі з румунської), лише у XIX ст., коли в процесі національного піднесення румунська інтелігенція згадала, що волохи є нащадками даків, гетів, мезів, одрисів та інших фракійських племен, асимільованих римлянами після завоювання Дакії у II–III ст. н.е. Петро I перейменував Московську державу в Російську імперію з відповідною зміною етноніма *московити* на *росіяни* декретом 1714 р. Привласнення сусідом давньоукраїнського етноніма *руський, русин* змусило українську інтелігенцію XIX ст. перейменувати власний народ в українців. Однак ще в 30-х роках минулого століття поляки звали корінне населення Галичини та Волині руськими, а їхню мову – руською.

Отже, зміна народом свого ймення досить поширене явище у світовій історії. Тому помилково визначати час народження етносу часом появи в історичних джерелах відповідного етноніма.

Сучасна етнологія розглядає народи (етноси) як своєрідні етнокультурні організми, що народжуються і протягом свого життя проходять кілька послідовних фаз історичного розвитку – дитинство, юність, зрілість, старіють, дряхліють і рано чи пізно дезінтегруються. Якими б патріотами України, Росії, Польщі чи Англії ми не були, слід пам'ятати, що народи, як і люди, смертні. Це добре відомо археологам. Де ті кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, хозари, печеніги, половці? Лише степові кургани нагадують про їхнє існування.

Життєвий шлях етносу – це безперервна трансформація його етновизначальних ознак (мови, етнокультури, ментальності). Вік етносу визначається

по безперервності (тяглості) його етнокультурного розвитку на його етнічних землях. Для цього залучаються дані різних дисциплін (етнографії, фольклористики, археології, антропології, мовознавства, писемні джерела тощо), за допомогою яких ретроспективним шляхом прослідковується, як далеко в глибину віків не переривався історичний процес на землях конкретного етносу.

Закони етнокультурного розвитку Європи універсальні і поширюються на великі регіони зі спільною історією. Зокрема, середня смуга Європи від Атлантики до Дніпра, що знаходилися під впливом Стародавнього Риму, демонструє тяглість етнокультурного розвитку, починаючи з раннього середньовіччя. З падінням Римської імперії Велике переселення народів закінчується, мігранти осідають на землю, змішуються з аборигенами, започатковують нові народи, що населяють континент до нашого часу. Тяглість етнокультурного розвитку на землях Англії, Франції, Іспанії, Німеччини, Чехії, Сербії, Польщі з раннього середньовіччя до нашого часу дала підстави починати національну історію згаданих народів з V–VI ст.

Питання тяглості етнокультурного розвитку на етнічних землях українців також є ключовим у вирішенні проблеми україногенези. Не викликає сумніву дослідників тяглість розвитку в лісостеповій та лісовій смугах України принаймні з кінця XV ст. Однак прибічники пізньосередньовічної концепції походження українців (а це переважно радянські та сучасні російські дослідники) заперечують прямий генетичний зв'язок населення козацької України з людністю Південної Русі X–XIII ст. Вони наголошують на хіатусі, що нібито мав місце на

півдні Русі у XIII–XV ст. через монголо-татарську навалу.

Зокрема, відомий російський історик Михайло Погодін ще в середині XIX ст. стверджував, що княжий Київ та державу Русь заснували великороси, що мешкали в Середньому Подніпров'ї до татарської навали. Остання нібито змусила великоросів переселитися на Верхню Волгу, де вони заснували Московське царство. Малороси, за М. Погодіним, переселилися в запустіле через монголо-татарську навалу Подніпров'я з Прикарпаття лише в XIV ст. [12].

Ще в другій половині минулого століття українські археологи показали, що татаро-монгольська навала не призвела до повного запустіння Південної Русі. Татари знищили населення кількох міст, зокрема Києва, Переяслава, про що пише П'яно Карпіні [7, с. 25], який відвідав зруйнований Київ у 1246 р. Він зазначає, що після тривалої облоги монголи взяли столицю Русі Київ і вбили його мешканців: «...Коли ми їхали через їх землю, то знаходили незчисленні кістки і голови мертвих людей, які лежали на полі, бо місто те було дуже великим і багатолюдним; а тепер воно зведено ні на що, ледь є там 200 домів, а людей тримають вони у важкому рабстві» [7, с. 25].

З приходом монголо-татар руське населення справді полишило степову та більшу частину лісостепової смуги України і відійшло в Полісся, Прикарпаття та Волинь, де численні міські та сільські поселення продовжили своє функціонування до наших днів.

Разом з тим, попри масове знищення населення княжого Києва в темні віки XIII–XV ст., в місті та на його околицях продовжили функціонувати духовні святині Русі – Печерський, Михайлівський,

Софійський монастирі, духовно пов'язуючи княжий період української історії з козацьким. Щодо Переяслава можна говорити про його «перезаснування» в XVI ст., оскільки XIV–XV ст. в межах міста представлені поодинокими знахідками, які свідчать, що життя у цей час на території спаленого татарами міста ледь жевріло. Однак міста Західної Русі (Львів, Холм, Перемишль, Галич, Лучеськ та ін.) продовжили свій розвиток і в темні віки української історії XIII–XV ст., зв'язуючи киеворуський та козацький періоди національної історії українців.

Окремим драматичним сюжетом давньоукраїнської історії є доля численних руських поселень долини Нижнього Дніпра X–XIII ст. Археологічні дослідження показали, що сотні киеворуських поселень функціонували уздовж Дніпра аж до його гирла і Олешківських пісків на Херсонщині принаймні з XI до кінця XV ст. Автору цих рядків у 70-х роках XX ст. особисто довелося розкопувати киеворуське поселення XI–XIII ст. в гирлі р. Самари біля селища Огринь в межах сучасного міста Дніпра. Надзвичайно потужний і багатий культурний шар свідчив про безбідне, повноцінне і тривале функціонування руського селища на межі з кочівницьким Степом.

А. Козловський захистив дисертацію і видав монографію, присвячену руським селищам Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя [9]. Виявилось, що з XI по кінець XV ст. в Нижньому Подніпров'ї від Запоріжжя до Херсона функціонували десятки руських поселень, археологічні матеріали яких мало чим відрізнялися від матеріалів Київщини того ж часу. Цікаво, що усі ці руські селища загинули не в часи монголо-татарської

навали XIII ст., а значно пізніше – у кінці XV ст. Тобто вони припинили своє існування внаслідок походів не Батия, а кримського хана Менглі Гірея. Однак, слід визнати, що вони не переросли в козацькі поселення XVI–XVIII ст., і тяглість розвитку руської етнокультури XI–XIII ст. на Нижньому Дніпрі за часів пізнього середньовіччя уврлася.

Отже, маємо певну проблему з конкретними прикладами тяглості етнокультурного розвитку між киеворуським і козацьким періодами історії українського народу принаймні в степовій та лісостеповій Україні. Довести ранньосередньовічні витoki українського народу можливо лише на конкретних прикладах тяглості розвитку від княжої до козацької України. Овруччина є саме тим регіоном, де така тяглість простежується наглядно і переконливо.

Археологія про тисячолітню тяглість культурно-історичного розвитку Овруччини

Значний внесок у вивчення овруцької околичної шляхти зробила Овруцька археологічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з А. Томашевським. Майже двадцять років, з 1996 по 2014, її співробітники проводили суцільні археологічні обстеження Овруччини з фіксацією за допомогою JPS не лише всіх археологічних пам'яток, але й окремих знахідок. В ході цих багаторічних робіт ретельно досліджувалися родові села-гнізда околичної овруцької шляхти – Левковичі, Можари, Гаєвичі, Білка, Бехи, Кобилин, Шваби, Норинськ, Круки та ін. Цими роботами переконливо доведено киеворуський час заснування численних сіл околичної шляхти Овруцької волості. Під час картографування пам'яток

виявилось, що села овруцької околичної шляхти розташовані безпосередньо на пізньосередньовічних та киеворуських поселеннях. «Археологічні свідчення показують відносну безперервність існування місцевого заселення і його культури... протягом тисячоліття. Зони заселення киеворуської і наступної середньовічної Овруцької волості (і повіту) просторово суміщаються і генетично переростають одна в одну» [14, с. 486].

«Звертає на себе увагу наявність практично в усіх випадках цілих комплексів киеворуських пам'яток біля гнізд Овруцької околичної шляхти – курганних могильників, поселень, в деяких місцях зразу кількох (парних) поселень... В основі практично всіх реально і ретельно обстежених нами сіл-гнізд Овруцької околичної шляхти знайдено киеворуські пам'ятки. Це означає, що ці населені пункти були вкраплені в киеворуську систему заселення і ми спостерігаємо явище поступальної спадкоємності (аж до сучасності)» [14, с. 481].

Після спалення Іскоростеня княгинею Ольгою у 945 р. і підкорення деревлян адміністративним центром Деревлянської землі став підвладний княжому Києву Вручій. А. Томашевський звернув увагу на тяжіння традиційних поселень околичної шляхти до скупчень пам'яток лука-райковецької культури деревлян рубежу IX–X ст. Зокрема, концентрацію родових сіл околичної шляхти маємо в басейні Ужа та по р. Ірша, в межах ужського та іршанського угруповань Деревлянського племінного союзу. Дослідник припускає, що київські князі у другій половині X ст. осаджували своїх бояр та дружинників в басейнах Ужа та Ірші для контролю над щойно підкореними деревлянами [14, с. 482].

«Ці осередки одержавлення і провідники волі великокнязівської київської адміністрації розташовані уздовж усього шляху з Овруча і середнього Ужа (Іскоростеня) до Києва. Такий стан і особливий статус Зауської волості (Заушшя) зберігалися навіть після монголо-татарської навали, про що свідчать середньовічні люстрації. Військова служба бояр Заушшя йшла на Київський замок, хоча адміністративно волость підпорядковувалася Овруцькому повіту... Це є опосередкованим, але яскравим доказом саме киеворуського походження і джерел формування населення майбутньої Овруцької околичної шляхти» [14, с. 481, 482].

Навесні 2016 р. археолого-етнологічна експедиція Інституту археології НАНУ та Інституту українознавства МОН обстежувала раніше відкриті Овруцькою експедицією ІА НАНУ на чолі з А. Томашевським стоянки палеоліту та пам'ятки часів Київської Русі поблизу нині існуючих сіл околичної

шляхти на Овруччині. Наявність в їхніх межах археологічних матеріалів, перш за все кераміки, від кінця X ст. до сьогодення – переконливе свідчення безперервного розвитку шляхетських родових гнізд протягом тисячоліття. Люстрації XV–XVI ст. фіксують значну частину цих сіл під їхніми сучасними назвами.

Тисячолітню безперервну тяглість розвитку сіл Овруччини наочно демонструють численні сільські кладовища, особливо цвинтарі родових сіл околичної шляхти. Серед киеворуських курганів (часом до 2-х метрів висотою) стоять сучасні хрести та невеликі плити з місцевого червоного кварциту, що позначають могили останніх століть (Рис. 4).

На Овруцькому кражі відомо близько 80 киеворуських курганных могильників. Багато з них до сьогодні використовуються місцевими жителями як традиційні місця поховань. Фактично принаймні частина кладовищ Овруччини функціонує як цвинтарі з часів



Рис. 4. Сучасні могили поряд із курганами X–XIII ст. на кладовищі с. Желонь, що функціонує з домонгольських часів



Рис. 5. Курган X ст. поблизу городища селища Норинськ, яке, за археологічними даними, функціонувало з X по XVIII ст.

Володимира Великого. Інакше кажучи, корінні мешканці Овруччини продовжують дотримуватися киеворуської традиції, що пережила тисячоліття.

Заступник Овруцької археологічної експедиції ІА НАНУ Сергій Павленко був присутній під час чистки криниці в с. Прибитки. Спочатку разом з мулом дістали уламки глиняних горщиків XVII–XVIII ст., потім – давніших пізньосередньовічних, і, нарешті, на дні криниці виявилися черепки характерного киеворуського посуду XI–XIII ст. Отже, археологічні матеріали зафіксували функціонування криниці с. Прибитки протягом тисячоліття.

Наведені археологічні та історичні факти дають підстави стверджувати про безперервність етнокультурного розвитку в межах Овруцької та Зауської волостей єдиного автохтонного етнокультурного організму, принаймні з другої половини X ст. до нашого часу (Рис. 5). Осаджені київськими князями в Заушші руські бояри та дружинники

з підлеглими землеробами в пізньому середньовіччі трансформувалися в овруцьку околичну шляхту з залежними селянами. Середньовічний етнонім автохтонів Заушшя, як і всіх інших корінних мешканців України, «русин», «руський» в модерні часи трансформувався в сучасний – «українці».

Як зазначалося, зміна етноніма народом в ході історії є швидше нормою, ніж винятком, в етнічній історії Європи. Волохи, ляхи, московіти середньовіччя в модерні часи відомі під іншими іменами (етнонімами) – румуни, поляки, росіяни відповідно. Один народ в різні історичні періоди свого буття часто фігурує під різними іменами. Саме так сталося з українцями, які, зародившись у ранньому середньовіччі у вигляді кількох споріднених племен, що спілкувалися близькими діалектами, в часи Київської Русі об'єдналися під спільним етнонімом «русини», «руські», який у XIX ст. змінився на сучасний етнонім «українці» (Рис. 6).

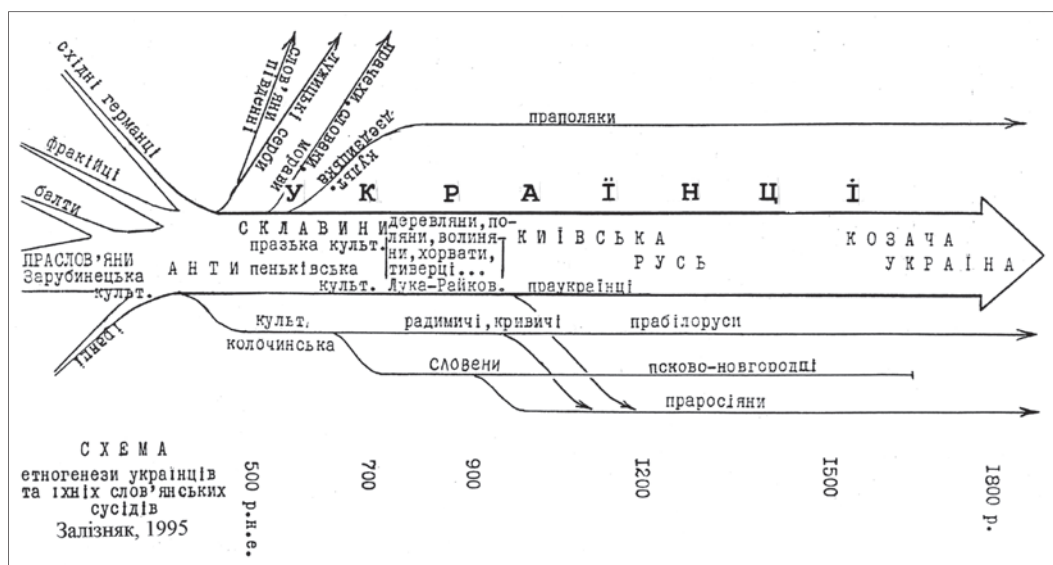


Рис. 6. Схема безперервного розвитку українського народу з раннього середньовіччя до нашого часу

Переконливо засвідчена археологічними матеріалами тяглість етнокультурного розвитку на етнічних землях українського народу, зокрема на Овруччині, свідчить, що мешканці Південної Русі X–XIII ст. представляли український етнос на середньовічному етапі культурно-історичного розвитку. Мешканці киеворуських Києва, Переяслава, Львова, Луцька, Вручія були українцями тією ж мірою, як тогочасні жителі Лондона, Парижа, Гнезно були англійцями, французами, поляками відповідно. Це були українці, англійці, французи, поляки на їх середньовічному етапі розвитку, які поступово з часом трансформувалися у відомі нам етноси сучасної Європи з їхніми своєрідними мовами та етнокультурами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. О содержании актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Т. 1. – Ч. 4. – С. 1–62.

2. Бех М. Історія розвитку околичної шляхти села Бехи Коростейського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (XV – поч. XX ст.) // Переяславський літопис. – Вип. 5. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 9–16.

3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.

4. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – Львів, 2007.

5. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К., 1990.

6. Довнар-Запольский Н. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.

7. Карпини Иоан де Плано. История Монголов. – СПб., 1911. – С. 25.

8. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Литовский период. – Одесса, 1912.

9. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990. – 168 с.

10. Плансон А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды. – СПб., 1899.
11. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1888.
12. Погодин М. П. Записки о древнем русском языке (Письмо к И. И. Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1856. – Вып. 2. – Т. 5. – С. 70–91.
13. Тимошенко В. У лещатах двоголавого орла. Овруцька околична шляхта в XIX – на початку XX ст. // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 55–59.
14. Томашевський А. П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії. – Вип. 20. – К., 2008. – С. 466–488.
15. Тутковский П. О. Побережье р. Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. – 1911. – Т. IV. – С. 59–160.
16. Тутковский П. О. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни. – К., 1923.
17. Черв'як К. Шляхта околична на Коростенщині. – К., 1927.
18. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005.
19. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.
- Collection of Scientific Papers), Vol. 5. Pereiaslav-Khmelnytskyi, pp. 9–16. [in Ukr.]
3. BOVUA, D. (1996). *A Nobleman, a Serf, and an Inspector. Polish Gentry between Czarism and Ukrainian Masses (1831–1863)*. Kyiv. [in Ukr.]
4. BOVUA, D. (2007) *Russian Rule and Polish Gentry in Ukraine of 1793–1830*. Lviv. [in Ukr.]
5. BOPLAN, H. (1990). *Description of Ukraine, a Few Provinces of Kingdom of Poland, which Stretch from the Borders of Transylvania, with Their Customs, Way of Life, and Military Operations*. Kyiv. [in Ukr.]
6. DOVNAR-ZAPOLSKIY, N. (1908). *Ukrainian Elderships in the First Half of the 16th Century*. Kyiv. [in Rus.]
7. KARPINI, I. (1911). *History of Mongols*. Saint-Petersburg, p. 25. [in Rus.]
8. KLEPATSKIY, P. (1912). *Essays on the History of Kyiv Region*. Vol. 1. *Lithuanian period*. Odessa. [in Rus.]
9. KOZLOVSKIY, A. (1990). *Historical and Cultural Development of Southern Dnipro River Region in the 9th–14th Centuries*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]
10. PLANSON, A. (1899). *Estates in Ancient and Modern Russia, Their Position and Needs*. Saint Petersburg. [in Rus.]
11. TEODOROVICH, N. (1888). *Historical and Statistical Description of Churches and Congregations of Volhynia Region*. Pochaiv. [in Rus.]
12. POGODIN, M. (1856). Notes about Ancient Russian Language (Letter to I. Sreznevskiy). *Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Akademii nauk*, Vol. 2. Saint Petersburg, pp. 70–91. [in Rus.]
13. TYMOSHENKO, V. (2009) In the Clutch of the Double-Headed Eagle. Ovruch Small Gentry in the 19th – at the Beginning of the 20th Century. *Ukrainoznavstvo*, Vol. 2, pp. 55–59. [in Ukr.]
14. TOMASHEVSKIY, A. (2008). The Medieval Ovruch Volost and the Phenomenon of the Ovruch Small Gentry. In: *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats*.

REFERENCES

1. ANTONOVICH, V. (1867). On the Contents of Acts about the Small Gentry. In: *The Archives of South-Western Russia*. Vol. 1, P. 4. Kyiv, 62 p. [in Rus.]
2. BEKH, M. (2014). History of Development of Small Gentry of Bekh Village, Korosten District, Zhytomyr Region: Formation of Sociocultural Features (15th – beginning of the 20th century). In: *Pereiaslavskiy litopys. Zbirnyk naukovykh prats*. (Pereiaslav Chronicle.

(Scientific Proceedings on Ukrainian History. Collection of Scientific Papers), Vol. 20. Kyiv, pp. 466–488. [in Ukr.]

15. TUTKOVSKYI, P. (1911). Banks of the Norin River in Ovruch district (Geological and Geographical Description). *Trudy obshchestva issledovateley Volyni*, Vol. 4, pp. 59–160. [in Rus.]

16. TUTKOVSKYI, P. (1923). *Slovechna-Ovruch Ridge and Banks of the Slovechna River*.

Kyiv. [in Ukr.]

17. CHERVIAK, K. (1927). *Small Gentry in Korosten Region*. Kyiv. [in Ukr.]

18. SHANDRA, V. (2005). *Governor-Generalships in Ukraine: The 19th – the Beginning of the 20th Century*. Kyiv. [in Ukr.]

19. YAKOVENKO, N. (1993). *Ukrainian Gentry from the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine*. Kyiv. [in Ukr.]

L. Zalizniak

Kievan Rus' Roots of Autochthonous Population of Ovruch Region (as a Result of Work of Ovruch Expedition in 2016)

Abstract

The article is devoted to the problem of continuity of ethnocultural development of the population native to Ovruch region during the last thousand years. It is based on the materials of the 2016 ethno-archaeological expedition of the MESU Research Institute of Ukrainian Studies and the NAS of Ukraine Institute of Archaeology. Numerous archaeological and written sources convincingly testify the continuous development of many populated localities in Ovruch region from the end of the 10th century till our time. This especially applies to the family seats of the numerous Ovruch small gentry, which not without reason tracks its genealogy from kinsmen and boyars of Kievan Rus. According to the archaeological data, considerable part of villages of Ovruch region were founded in the 10th–11th centuries and have been continuously developed till our time. Numerous cemeteries of the region are located directly on the burial mounds of the times of Kievan Rus. The incessant development during the last millennium is demonstrated by materials of castles of the ancient settlement Norinsk and Ovruch town.

Genetic connection of autochthons of the Ovruch ridge with the local Rus population of the 10th–13th centuries is a convincing argument in favour of the early medieval version of origin of the Ukrainian people. Ukrainians, as majority of peoples of mid-Europe (Englishmen, Frenchmen, Spaniards, Germans, Poles, Czechs, Serbians, Croats, etc.), emerged in Early Middle Ages (5th–7th centuries) and have continuously developed on their ethnic lands till our time. Archaeological materials from the numerous settlements of Ovruch region and late medieval chronicles of the 15th–18th centuries give convincing proofs in favour of early medieval origins of the Ukrainian people.